

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 10/1 2021 s. 42-63, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

SON DÖNEM ÇAĞATAYCA TARİH ESERİ ŞECERE-Yİ HAREZMŞÂHÎ'DE YER ALAN DEYİMLER

Ahmet DİNÇ*

Geliş Tarihi: Haziran, 2020

Kabul Tarihi: Ocak, 2021

Öz

Beyânî'nin *Şecere-yi Harezmsâhî* adlı eseri, Özbekistan'ın kuruluşundan önceki zaman dilimini kapsayan bir eser olmakla birlikte, zikredilen zaman dilimiyle ilgili tarihsel süreci anlatması, tarafsız tarihsel bilgiler vermesi ve hükümdarların soyağacıyla alakalı önemli bilgiler içermesi bakımından birinci elden tarihî kaynak durumundadır. Çağatay Türkçesinin son devresine ait bu eserde, söz varlığı içinde önemli yere sahip deyimler dikkatimizi çekmiştir. Bu makalede *Şecere-yi Harezmsâhî* [1b-300a] adlı eserdeki deyimler tespit edilmiştir. Makalede deyimlerle ilgili birtakım bilgiler verildikten sonra eserde geçen deyimlerin söz dizimi bakımından tasnifi yapılmıştır. Ayrıca deyimler kökenleri bakımından da incelenmiştir. Makale ekinde ise deyimler alfabe sıralamasına göre sırayla dizilmiş ve deyimlerin anlamları verilmiştir. Deyimler, eserde geçtikleri yerler numaralandırılarak kullanım sıklığıyla birlikte belirtilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çağatay Türkçesi, Beyânî, *Şecere-yi Harezmsâhî*, söz varlığı, deyim.

IDIOMS IN LOCATED THE RECENT CHAGATAY HISTORICAL WORK ŞECERE-Yİ HAREZMŞÂHÎ

Abstract

Beyânî's *Şecere-yi Harezmsâhî* is a work that covers the period before the founding of Uzbekistan, but it is a first-hand historical resource in terms of describing the historical process of the mentioned period, providing impartial historical information and containing important information about the pedigree of the rulers. In this work of the last half of the Chagatay period, we have noticed the idioms that have an important place in the presence of words. In this article, were identified idioms in *Şecere-yi Harezmsâhî* [1b-300a]. After a number of information about the idioms in the article is given, the statements mentioned in the work were carried in terms of syntax. In addition, the idioms were examined in terms of their origins. In the article attachment, the idioms were sorted by alphabet order and the meanings of the statements will be given. The idioms were numbered and specified along with the frequency of use of the statement.

Keywords: Chagatay Turkish, Beyânî, *Şecere-yi Harezmsâhî*, vocabular, idioms.

* Dr.; Özel Eğitim Kurumu, udeba61@gmail.com.

Giriş

Çağatay edebiyatının son dönemi 17-19. yüzyıllar arasını kapsar. Bu çağlarda gelişen dil ve edebiyat, Özbek hanlıkları idaresinde gelişim gösterir. Hive (Harezmi, Hivak), Hokand ve Buhara gibi yerleşim yerlerinde bulunan hanlıklar etrafında, edebî muhitler oluşmuş ve bu bölgelerde önemli sanatçılar yetişmiştir. Bu hanlıklar içerisinde Hive Hanlığı (1512-1920), Çağatay Türkçesine verdiği önem ve yetiştirdiği pek çok şair ve yazar bakımından diğer hanlıklardan daha önemli bir konum edinmiştir (Köprülü, 1997, s. 320).

Hive Hanlığı döneminde, Nevayî geleneğini devam ettiren güçlü şairlerin yanı sıra önemli tercüman ve vakanüvisler yetişmiştir (Tekin, 2011, s. 1845). Harezmi bölgesinde yetişen Beyânî (1858-1923), Mûnis ve Agehî'nin öncülüğünde ve onlardan etkilenecek Hive tarihi ile eser veren önemli bir tarih yazarıdır.

1. Beyânî ve Eserleri

Beyânî, İltüzer Han'ın (1804-1806) torunudur. Gençlik döneminden itibaren ilme merak salmış ve iyi bir medrese tahsili görmüştür. Sarayda Nevayî ve Fuzulî'nin şiirlerinin okunduğu meclisin müdavimi olmuştur. Agehî'nin şiirlerine nazireler yazmıştır. Ayrıca hat sanatıyla da meşgul olmuş çeşitli hat sanatı türlerini iyi seviyede öğrenmiştir.

Beyânî'nin *Şecere-yi Harezmişâhî* adlı eserinden başka bir divanı, bir de yazılış tarihi bilinmeyen *Harezmi Tarihi* adlı tarih eseri vardır.

Şecere-yi Harezmişâhî, Timurlular Devleti topraklarında kurulan Türk hanlıklarının tarihini -bugünkü Özbekistan'ın kuruluşuna kadarki dönemi içine alacak şekilde- tarih sırasına göre anlatan kapsamlı, tarafsız birinci elden kaynak durumunda bir tarih kitabı ve hükümdar soyağacıdır. Beyânî, *Şecere-yi Harezmişâhî*'yi, Mûnis Harezmi ve Rıza Âgehî'nin *Firdevsü'l-İkbal* adlı eserinden esinlenerek oluşturmuştur. Eser 16 bölümden oluşmaktadır. Beyânî'nin kendi tanıklığında gerçekleşen olaylar 15. ve 16. bölümlerde zikredilmiştir (Yeni, 2018, s. 1457). Sanatçı bu bilgiye eserin içeriğinde yer vermiştir. Eser, *Firdevsü'l-İkbal* tarzıyla yazılmasına rağmen *Firdevsü'l-İkbal* gibi ağır ve ağıdalı bir yapıya sahip değildir. Eserde, Arapça ve Farsça kökenli kelime ve tamlama sayısı bir hayli azdır. *Şecere-yi Harezmişâhî*'de tarihî bilgiler yanında, toplum yaşamına ait bilgiler de mevcuttur. Bunlar arasında; Hive devlet teşkilatı, ekonomik uğraşlar, demografik yapı, kültürel hayat, coğrafi bilgiler, imar faaliyetleri ilk başta göze çarpan unsurlardır (Dinç, 2018, s. 15). *Şecere-yi Harezmişâhî*'de geniş söz varlığı çeşitliliği içerisinde deyimlerin ifade aracı olarak çokluğu öne çıkmaktadır.

2. Deyim

Türkçe Sözlük'te, “Genellikle gerçek anlamından çok az ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 651) olarak tanımlanan deyimler, dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetme ve somutlamalara başvurarak dile getirir. Deyimlerle ilgili tanımlara bakıldığında çoğu araştırmacının “mecaz anlamda kullanım”, “somutlama”, “kalıplaşmış, donmuş kelime öbeği” ve “kelimelerinin yer değiştirmeme ilkesi”, “anlatım gücünü artırması” gibi kavramlar üzerinde hemfikir olduğu görülür (Aksoy, 1991, s. 52; Gencan, 1983, s. 528; Korkmaz, 1992, s. 43; Topaloğlu, 1989, s. 55; Karaağaç, 2012, s. 686; Aksan, 2015, s. 183; Turan, 2008 s. 95).

Birleşik fiil hüviyetindeki deyimler konusunda ise birleşik fiillerin hangi şartlarda deyim oluşturduğu yönünde birtakım ihtilaflar söz konusudur. Leyla Subaşı Uzun, deyimleri; tam

deyimler, birinci dereceden deyimler, yarı ya da ikinci dereceden deyimler ve deyim olmayan yapılar olarak değerlendirir. Deyim olmayan yapılara, *hasret kal-*, *hararet bas-*, *ölçü al-* gibi örnekleri verir (Subaşı Uzun, 1991, s. 29). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*'nde Ferhat Zeynalov, deyimlerin Türk lehçelerinde birleşik fiil kabul edildiğini ancak deyimlerin birleşik fiil olmadığını belirtir (Zeynalov, 1993, s. 254). A. Deniz Abik ise alıntı kelimelerin hiçbir zaman fiil olarak değerlendirilemeyeceğini ve ancak Türkçenin yardımcı fiil veya yapım ekleriyle fiil özelliği kazanacağını, bu yolla oluşacak birleşik fiillerin ise deyim olabilmeleri hususunda ihtiyatlı davranmak gerektiğini belirtir. *Dest bir-* “ortaya çıkmak, meydana gelmek” örneğinde *bir-* (*ver-*), eyleminin deyim oluşturduğunu fakat *bir-* (*ver-*) fiilinin, yardımcı fiil olarak kullanıldığı birçok yapının olduğuna da dikkat çeker (Abik, 2004, s. 214). Demek ki birleşik fiillerin deyim olarak kabul görmesi için birleşik fiilin cümlede bağlamdan kazandığı anlamdan hareketle toplumun ortak benimsenen anlatım aracı olması gerekir.

Mehmet Kaplan, dilcilerin umumiyetle çeşitli Türk şiveleri arasında fonetik benzerlik ve farklılık üzerinde durduğunu oysaki kelime ve deyimlerin mana bakımından mukayesesinin kültür yönünden daha önemli olduğunu belirtir (Kaplan, 1987, s. 11). Türk dünyasında asırlarca beraber yaşamış Türk toplulukları ortak bir kültür dünyası oluşturmuş; gittikleri yerlere bu kültür dünyasını da götürmüşlerdir. Dile yansıyan kültür, söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olan deyimlerde kendini iyiden iyiye hissettirir. Deyimler etkili bir anlatım gücünü beraberinde taşıyarak günlük konuşma ve yazı dilinde sıklıkla kullanılmıştır. Bunun göstergesi olarak Türk topluluklarında deyimlerdeki ortaklıklar bir hayli fazla olmakla beraber bazı deyimlerde ise kullanılan kelimeler farklı olsa da kuruluş mantığında ortaklık veya benzerlik vardır² (Kara ve Karadoğan, 2004, s. 9).

Beyânî'nin *Şecere-yi Harezmsâhî*³ adlı eserinin iki nüshası bilinmektedir. Bu nüshalardan Özbekistan Bilimler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü fondunda 274 numara ile kayıtlı, 1913 yılında yazılmış nüshasında yer alan deyimler bu çalışmanın konusudur.

Bu çalışmada deyimlerin yapı yönünden incelenmesinde Zeynep Korkmaz'ın (Korkmaz, 2007, s. 837-861) yaptığı sınıflandırma örnek alınmıştır. Deyimler ilk olarak söz dizimi bakımından incelenmiş daha sonra da kökenleri bakımından bir ayrıma tabi tutulmuştur. Son olarak deyimler alfabe sırasına göre anlamlarıyla beraber incelenmiş ayrıca ilgili deyimlerin sıklık dizini de verilmiştir.

² Bu makalenin kapsamında yer almamakla birlikte yapılan incelemede bu cümleyi destekler mahiyette 148 deyim tespit edildi. *Tam eşdeğer* olarak adlandırılan, şekil ve anlam bakımından her iki şivede de tam örtüşen deyim tanımında -*Şecere-yi Harezmsâhî* bağlamında- Çağatay lehçesi ile Türkiye Türkçesi arasında 71 *tam eşdeğer* deyim tespit edildi. Bu örneklerden bazıları: [*bel bağla-* 56b/17 (ŞH), *bel bağla-* (TT); *dünyâğa kel-*: 59a/17 (ŞH), *dünyaya gel-* (TT); *işke yara-*: 118b/12 (ŞH), *işe yara-* (TT)]. Anlam bakımından aynı olup şekil bakımından bazı öğelerinde farklılık bulunan *kısmî eşdeğerlik* tanımında ise 77 deyim tespit edildi. *Kısmî eş değeri* seçilen örnekler: [*kulak sal-* 171b/7 (ŞH), *kulak ver-* (TT); *yüz évür-* 188a/8 (ŞH), *yüz çevir-* (TT); *baş éndür-* 124b/11 (ŞH) *baş eğ-* (TT); *kol uzat-* 73a/6 (ŞH), *el uzat-* (TT)].

³ Eser, toplam 510 varaktan oluşmaktadır. Eserin 1b-100a (2018) bölümünü Emre Berkan Yeni; 100a-200b (2018) bölümünü Ahmet Dinç; 200a-300b (2018) bölümünü ise Gökhan Çevik doktora tezi olarak hazırlamıştır. Makaleye konu olan deyimler, bu üç çalışmadan taranarak tasnif edilmiştir. Geri kalan 210 varak, doktora öğrencileri tarafından doktora tezi olarak çalışılmaktadır.

3. Deyimlerin Söz Dizimi Bakımından Tasnifi

3.1. İsim Grubu Yapısındaki Deyimler

iğbāl sermāyesi, hāl tili, yarım köñüllik, başdın ayakığa, tuş tuşdın, ecel tîği, açuk yüzli, cān feda, cān şarabı, cān şerbeti, cān havlıdın, cān vehmidin, cān havfidın, cān āfeti, iṭā'at yolığa, köñül yol(ı)da, necāt yolu, bir yolu bardur, yol ağırılıkı, yüzim yokdur, 'aql hidayeti, aq sakalları

3.2. Birleşik Fiil Grubundaki Deyimler

3.2.1. Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

ecel tut-, ecel yetüş-, kün at-, küni tüken-, kefen tapıl-, vaqt tap-, 'ömr ü devleti tüken-, fırsat tapıl-, rahmet yetme-, tañ at-

3.2.2. Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

ad köter-, āhiret 'azmin kıl-, āhiret yolın tut-, 'ālem-i bekā bol-, 'amel bér-, 'amel ét-, 'amelni terk ét-, at koy-, baş bol-, baş çıkar-, baş éndür-, baş koş-, baş köter-, bél bağla-, beyān eyle-, beyān tap-, boyun tolğa-, cān-bāzlıg ét-, cenāze oku-, cilve kıl-, çek ber-, dārū'l-bekā 'azmin tut-, dem ur-, dest bir-, devlet eyle-, devletlîg nişānın tile-, ecel sipāhı tut-, ecel yetüş-, ecel şerbetin içür-, élig aç-, eşer koyma-, fırsat ahtar-, fırsat tap-, fırsat tapıl-, fırsat tile-, fırsat bér-, günāhın öt-, himmet kemerin bağla-, h'or tut-, ictihād kemerin bağla-, ihtimām tap-, imdād va 'desin ét-, 'işret bezmin tüz-, iṭā'at belin bağla-, i'tibār ét-, iz kés-, izhār ét-, kan tök-, kara tofrağını maqām kıl-, qarār tut-, kol ur-, kol uzat-, köñlin al-, köñlin avla-, köñül sat-, köz yum-, közni yum-, kulak sal-, luṭf ve söz uzat-, makām tut-, meded tile-, menzil tut-, merḥamet sāyesin sal-, mertebe çap-, mübāh bol-, mülk aç-, 'ömr kör-, 'ömr öt-, 'ömür tap-, öz nefsin sat-, özin atdur-, rihlet kösin ur-, rızalık bér-, salṭanat sür-, saye-i 'adālet sal-, suğa gark ét-, şulh kıldur-şöhret tut-, taqsīm ét-, temāşā kıl-, te 'addī kolın uzat-, temkīn kademini tépretme-, til aç-, til çıkar-, til tut-, turğay tile-, 'übüdiyyet tofrağın öp-, yüz uyku al-, ün tart-, vaṭan tut-, vefat tap-, yazukın bağışla-, yér öp-, yol tap-, yüz ayur-, yüz kaytar-, yüz koy-, yüz évür-, yürüş kıl-, yüz koy-, yüz sürt-, şıdık kademin koy-, kanın al-, özlerin taşla-, özin tanıma-, özlerin ur-, özini sakla-, özin atdur-, öz nefsin sat-, iṭā'at yüzün koyma-, ayakın tart-, ayakın büse kıl-, boyun egme-, boyun tavla-, cānı kaşdını cezm eyle-, cān bér-, cān çek-, cānımnı tapşur-, devlet kıl-, devletni köter-, devlet eyle-, devlet ve nuşret du 'āsın ét-, dünyanı terk ét-, kara kıl-, karasın kör-, şehādet derecesin tap-, köñlüñni şikār éyle-, köñlige kozgılan sal-, köz tut-, közini münevver kıl-, közi katl eyle-, dest tap-, dest ü pā ur-, ecel şarābın iç-, zorlık kolın uzat-, dost tut-, tüş kör-, köz tut-, laḳab tap-, 'afv kalemin yürüt-, yerniṭ küresini tut-, ḥasret āğüşın aç-, berhem ur-, du 'ā al-, kadem koyma-, kademlerin yetkür-, kademin çekme-, kadem koy-, kadem tart-, kadem ur-, kadem oğurla-, izṭırār kademin ur-, tefahḥuş nazarin

sal-, nazar ét-, nefeslerin rastla-, ot koy-, müddet tile-, yasa tüzet-, kan tök-, kol tart-, kol uzat-, kol ur-, arka ber-

3.2.3. Yer Tamlayıcısı + Fiil Yapısında Deyimler

sāhil-i necātğa çık-, işlāhğa kirme-, silk-i izdivācığa çek-, beķā ‘ālemiğa intikāl ét-, dünyāğa meyl kıl-, vücūd ‘ālemiğa kél-, dimāğığa yol tap-, özige yoldaş ét-, haķķ rahmetiğa kit-, beķā ‘ālemiğa hirām ét-, yolğa tüş-, āhıret mülkige kit-, ‘ālemdin öt-, ‘ālemiğa vedā‘ kıl-, beķā ‘ālemiğa kit-, taħrır silkige çek-, ‘adem yoluğa ‘azm it-, sözümdin çık-, dünyāğa meyl ét-, cilvege kurgüz-, fenā bahriğa bar-, ‘ālemdin köz yum-, günāhlarıdın öt-, beķā ‘ālemiğa ‘azm ét-, cihānğa vedā‘ kıl-, arağa uruş tüş-, cihāndın bar-, dünyādın öt-, āhıret seferiğa kit-, āhır taħtdın taħta tabūtğa öt-, nazar-ı i‘tibārğa il-, haķķ rahmetiğa yét-, ayak astıda kal-, deryā lebidin tap-, yoldın çıkar-, şebāt maķāmıda tur-, yolğa tüş-, kalemğa kél-, kollarığa tüş-, kolığa kir-, koldın çıkar-, yoldın az-, yollarıdın çıkma-, yolğa keltür-, toğrı yoldın çıkar-, muvāfaķat yoldın azđur-, yolğa sal-, yüzlerige aç-, ayakığa tüş-, cāniğa yét-, çölge çık-, devletliğ derecesiğa yetkür-, dünyāğa kil-, ğaflet uykusıdın yat-, ğafletde koy-, ğafletde tap-, kolğa tüş-, koldın bérme-, iķbāl kolıdın iç-, kollarıdın al-, kollarıdın kutul-, kollarıdın bér-, köñüllerge ma‘kul ér-, fenā yilige kit-, kollarıdın tile-, iş üstüde dur-, bister-i marazğa yıkıl-, ‘adem sarı kél-, nazarlarıdın ötker-, otğa yak-, uykuğa bar-, ehl-i ĩmāndın sana-

3.2.4. Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

ķalem bolup tüş-, teng-dil bol-, tirig tut-, tirig sakla-

3.2.5. Yer Tamlayıcısı + Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

lebidin cān şerbeti aķ-, devletiğa ħalel yit-, belimde ķuvvet ķalma-, köñlide cāyđir bol-

3.2.6. Yer Tamlayıcısı + Özne + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

köñüllerige hirās yol tap-

3.2.7. Yer Tamlayıcısı + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

başığa ķara kün tüş-, ‘adem cānibiğa sefer kıl-, sözidın nişān kal-, adl tarıķığa sıdķ kademin koy-, haķķ rahmetiğa vāşıl bol-, fenā girdābığa ğarķ bol-, közleridın yaş ornığa ķan aķ-, özige yoldaş ét-, maķşad yoluğa ‘azm ét-, yolğa ‘āzim bol-, tüz yoldın az-, ‘inād yoldın kaytar-, ayakığa baş koy-, haķķğa cān teslīm ét-, cāniğa ihtiyār kıl-, devletğa dest tap-, zevālğa yüz koy-, köñlige ķozđalan sal-, köñliğa ħarāblıđ sal-, ğayrıdın közni yum-, fenā bahriğa kēme sür-, iķbāl kolıdın cām iç-, dünyā muħabbetidin köñül sat-, otğa secde ét-, öz işleriniğ tüzligige muķayyet bol-, dāmen-i ħimāyetige ķeng ur-, ‘ālemdin intikāl ét-

3.2.8. Yer Tamlayıcısı + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

yerge yeksān ét-, sözleride şādık bol-, atasığa ‘āk bol-, sehl-i fırsatda ābād bol-, dünyādın bī-niyāz bol-, ecel meyidin bī-ḥod bol-, cāndın mahrūm kıl-, cānımdın ‘azīzrak tut-

3.2.9. Nesne + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

özni āsūde kıl-, ‘ālem üyidin bidār bol-, özin esīr kıl-, muḥabbet bünyādı muḥkem bol-, özni bende kıl-, ‘ömriniḡ mülkini ḥarāb ét-, özlerin keyin çek-, özlerini keyin tart-, özin me’zül ét-, köḡlimiz hoş ét-, cihānnı kara kıl-, yüzüḡni kara eyle-, ḡazab tıḡıdın zār ol-, köksin buḡday kibi çāk ét-, köḡḡlin mesrūr it-, köḡüllerni muṡı‘ eyle-, cāy közlep kél-, köḡüllerin hoş ét-, köḡül şād et-, vücūdım mülkin tārāc ét-

3.2.10. Nesne + Zarf + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

köksin buḡday kibi çāk ét-

3.2.11. Nesne + Yer Tamlayıcı + Fiil Yapısındaki Deyimler

özlerin kenāre tut-, közni ḡayrıdın yum-, devlet sāye-bānın başı üstige kıl-, ḡanları öz boyunlarıḡa (bol)-, köḡḡli zulmḡa māil ér-, kefenlerin boyunlarıḡa sal-

3.2.12. Nesne + Yer Tamlayıcı + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

köz yaşlarıdın yerge muldur tök-, uyḡumı közlerige ḥarām ét-

3.2.13. Özne + Nesne + Yüklem Yapısındaki Deyimler

ömr fırsat bér-, közler dürr tök-, taḡ nişān bér-

3.2.14. Özne + Yer Tamlayıcı + Fiil Yapısındaki Deyimler

‘ömrleri fenā yilige kit-, ‘ömrü zevālḡa yit-, ömrü aḡırḡa yét-, ḡünāḡ öz boynuḡuzda dur-

3.2.15. Özne + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

‘ömrler yaz bol-, köḡül şād bolma-, köḡüller(i) rām bol-

3.2.16. Özne + Zarf + Özne + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

baş yalaḡ ayak yalaḡ (bol-)

3.2.17. Nesne + Yer Tamlayıcı + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

köḡüllerin birbirlerige muvāfiḡ ét-, ḡayret etegin himmet kemerige üstüvār kıl-, toḡuz ḡanı īmāndın artuḡ bol-

3.2.18. Nesne + Zarf + Nesne + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

cıḡerni cıḡer diḡerni diḡer bil-

3.2.19. Zarf + Yer Tamlayıcı + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

yitmiş iki til bile dīngā da‘vet kıl-

3.2.20. Zarf+Zarf+Fiil Yapısındaki Deyimler

yer bile yeksān ét-, yer bile hem-vār ét-

3.2.21. Yer Tamlayıcı + Yer Tamlayıcı + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

dār-ı fenādın gülşen-i beḳāğa hīrām ét-

3.2.22. Yer Tamlayıcı + Zarf + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

cihān menzilige cihān birle vedā‘eyle-

4. Kelimelerin Kökenleri Bakımından Sınıflandırılması

4.1. Bütün Unsurları Türkçe Olan Deyimler

igelik ét-, başıḡa ḳara kūn tüş-, özlerin keyin çek-, kūn at-, kūni tüken-, igelik ét-, yazuḳın baḡışla-, köñlin avla-, özin atdur-, til çıkar-, yer öp-, yüz ayur-, ḳulaḳ sal-, yüz ḳoy-, boyun tolḡa-, köñlin avla-, yüz évür-, yüz ḳaytar-, ḳol ur-, baş éndür-, ün tart-, köz yum-, bél baḡla-, baş ḳoş-, til aç-, yol tap-, ḳan tök-, yörüş ḳıl-, at ḳoy-, baş çıkar-, baş köter-, ḳol uzat-, uyḳu al-, iz kés-, yer öp-, ad köter-, baş köter-, ḳol uzat-, turgay tile-, köñül sat-, til tut-, baş ḳoş-, çek ber-, bél baḡla-, köñlin al-, közni yum-, yüz sürt-, élig aç-, yolḡa tüş-, sözümdin çık-, araḡa uruş tüş-, ayak astıda ḳal-, yoldın çıkar-, başıḡa ḳara kūn tüş-, özlerin keyin çek-, özin atdur-, özini saḳla-, özlerini keyin tart-, közleridin yaş ornıḡa ḳan aḳ-, özlerin ur-, özin tanıma-, özlerin taşla-, ḳol ur-, ḳoldın çıkar-, ḳolıḡa kir-, ḳol uzat-, ḳol tart-, ḳollarıḡa tüş-, ḳanın al-, ḳan tök-, yoldın az-, yollarıdın çıkma-, yolḡa kéltür-, toḡrı yoldın çıkar-, tüz yoldın az-, yolḡa sal-, yüzlerige aç-, ayakıḡa baş ḳoy-, ayakın tart-, baş yalaḡ ayak yalaḡ bol-, ayakıḡa tüş-, ayak ḳoya alma-, boyun egme-, boyun tavla-, çölge çık-, ḳanları öz boyunlarıḡa (bol)-, yüzünni ḳara eyle-, ḳara ḳıl-, ḳarasın kör-, ḳolḡa tüş-, ḳoldın bérme-, ḳollarıdın al-, ḳollarıdın ḳutul-, ḳollarıdın bér-, köñlige ḳozḡalan sal-, bélimde kuvvet ḳalma-, köz tut-, köz yaşlarıdın yerge muldur tök-, ḳollarıdın tile-, tüş kör-, köz tut-, başdın ayakıḡa, tuş tuşdın, ayakın tart-, yol aḡırlıḳı, yüzim yoḡdur, bir bölek, açuḳ yüzli, iş üstüde dur-, yerniḡ küresini tut-, aksakalları, nefeslerin rastla-, otḡa yaḳ-, ot ḳoy-, taḡ nişān bér-, taḡ at-, tirig tut-, tirig saḳla-, yasa tüzet-, uyḳuḡa bar-

4.2. Fiili Türkçe, Diğer Unsurları Arapça Olan Deyimler

ecel tut-, ecel yetüş-, kefen tapıl-, vaḳt tap-, günāhın öt-, ‘ömür tap-, ‘ömr öt-, temāşā ḳıl-, ‘ömr kör-, ḳullıḳ ḳıl-, ecel yetüş-, fırsat bér-, fırsat tile-, fırsat aḡtar-, fırsat tapıl-, taḳsīm ét-, izhār ét-, mübāh bol-, ‘amel ét-, rızalıḳ bér-, fırsat tap-, salṭanat sür-, vefat tap-, ḡāşıl ḳıl-, mertebe çap-, amel bér-, vaṭan tut-, mülk aç-, şulḡ ḳıldur-, menzil tut-, beyān tap-, cenāze oḳu-, makām

tut-, cilve kı1-, devlet eyle-, eŒer koy-, arār tut-, firŒat atar-, i'tibār t-, ihtimām tap-, beyān eyle-, binā t-, sāhil-i necāta ı-, ıŒlāa kirme-, silk-i izdivāca ek-, beā 'ālemia intiqāl t-, dūnyāa meyl kı1-, vūcūd 'ālemia kl-, ha rametia kit-, beā 'ālemia hrām t-, āhoret mlkige kit-, 'ālemdin t-, 'ālema vedā' kı1-, beā 'ālemia kit-, tarr silkie ek-, dūnyāa meyl t-, cilvege kirgz-, fenā bara bar-, gnālardın t-, beā 'ālemia 'azm t-, cihāna vedā' kı1-, cihāndın bar-, dūnyādın t-, āhoret seferia kit-, nazār-ı i'tibāra il-, ha rametia yt-, deryā lebidin tap-, Œebāt maāmda tur-, 'adem cānibia sefer kı1-, adl ara Œıd kademin koy-, ha rametia vāŒıl bol-, fenā girdābia ar bol-, 'omrini mlkini hrāb t-, mri firŒat br-, 'mri zevāla yit-, mri ara yt-, alema kl-, adem tart-, Œıd kademin koy-, devlet kı1-, 'mri  devleti tken-, devletni kter-, devletli derecesia yetkr-, devletia hālel yit, devlet eyle-, devlet ve nuŒret du 'āsin t-, dūnyanı terk t-, dūnyāa kil-, afletde koy-, afletde tap-, Œehādet derecesin tap-, ibāl kolidın i-, ecel Œarābn i-, firŒat tapıl-, ramet yetme-, laab tap-, 'afv alemin yrt-, du'ā al-, adem koyma-, ademinin yetkr-, ademin ekme-, adem koy-, adem tart-, adem ur-, adem ourla-, ızurār ademin ur-, tefāuŒ nazārn sal-, nazārlardın tker-, nazār t-, mddet tile-, ehl-i māndın sana-, ālemdin intiqāl t-

4.3. Fiili Trke Dier Unsurları Farsa Olan Deyimler

dem ur-, Œohret tut-, h'or tut-, dest bir-, cān-bāzlı t-, cāna yt-, cān br-, cān ek-, cānmnı tapŒur-, gl tr-, dest tap-, dest  pā ur-, dost tut-, berhem ur-

4.4. İlk Unsuru Arapa Dier Unsurları Trke Olan Deyimler

āhoret yoln tut-, 'ubūdiyyet tofran p-, te'add koln uzat-, iā'at belin bala-, muvāfaqat yoldın azur-, 'inād yoldın aytar-, iā'at yzin koyma-, zevāla yz koy-, aflet uyusdın yat-, ayrdın kzn yum-, fenā yilige kit-, haŒret āuŒn a-, 'adem sar kt- kefenlerin boyunlarıa sal-

4.5. İlk Unsuru Farsa Dier Unsurları Trke Olan Deyimler

gnā z boynunuzda dur-, deryā lebidin tap-, cihānnı ara kı1-, cāy kzlep kl-, zorlı koln uzat-

4.6. Trke + Arapa + Trke Yapısındaki Deyimler

z nefsin sat-, sua ar t-, szidın niŒān al-, szleride Œād bol-, zin eŒr kı1-, atasa 'ā bol-, kzn ayrdın yum-, z nefsin sat-, zin me'zl t-, yola 'āzim bol-, knlia hrāblı sal-, knlin mesrr it-, knllerge ma'ul r-, knllerni mu' eyle-, kzini mnevver kı1-, kzi atlı eyle-, ota secde t-, z iŒlerinin tzliige muayyet bol-

4.7. Türkçe + Farsça + Türkçe Yapısındaki Deyimler

könlimiz hoş ét-, *özni bende kııl-*, *özni āsūde kııl-*, *yerge yeksān ét-*, *sözleride şādık bol-közler dürr tōk-*, *özlerin kenāre tut-*, *ayakın büse kııl-*, *könlüñni şikār éyle-*, *könlide cāygır bol-*, *köñül şād bolma-*, *köñüller(i) rām bol-*, *köñüllerin hoş ét-*, *köñül şād et-*

4.8. Arapça + Farsça + Türkçe Yapısındaki Deyimler

luṭf ve merḥamet sāyesin sal-, *himmet kemerin bağla-*, *kanā‘at étme-*, *devletga dest tap-*, *dünyādın bī-niyāz bol-*, *ecel meyidin bī-ḥod bol-*, *ḥasret āgūşın aç-*

4.9. Farsça + Arapça + Türkçe Yapısındaki Deyimler

cāniğa ihtiyār kııl-, *bister-i marāzga yıkıl-*, *cāndın maḥrūm kııl-*, *cānımdın ‘azizraḥ tut-*

4.10. Diğerleri

yer bile yeksān ét- (T + T + F + T), *yer bile hem-vār ét-* (T + T + F + T), *dār-ı fenādın gülşen-i beḳāga ḥirām ét-* (F + A + F + A + A + T), *cihān menzilige cihān birle vedā‘ eyle-* (F + A + F + T + A + T), *yétmiş iki til bile dīnğa da‘vet kııl-* (T + T + F + T + A + A + T), *köñüllerin birbirlerine muvāfiḳ ét-* (T + T + A + T), *maḳşad yolıga ‘azm ét-* (A + T + A + T), *cāni ḳaşdıñı cezm eyle-* (F + A + A + T), *ḥaḳḳga cān teslīm ét-* (A + F + A + T), *lebidin cān şerbeti aḳ-* (F + F + A + T), *devlet sāye-bānın başı üstige kııl-* (A + F + T + T + T), *ḡayret etegin himmet kemerige üstüvār kııl-* (A + T + A + F + F + T), *ḡazab tīḡdın zār ol-* (A + F + F + T), *köksin buḡday kibi çāk ét-* (T + T + T + F + T), *köñüllerige ru‘b u hirās istilā tap-* (T + F + F + A + T), *köñüllerige hirās yol tap-* (T + F + T + T), *köñli zulmğa māil ér-* (T + A + A + T), *uyḳumı közlerige ḥarām ét-* (T + T + A + T), *fenā baḥrıga kéme sür-* (A + A + T + T), *iḳbāl ḳolıdın cām iç-* (A + T + F + T), *dünyā muḥabbetidin köñül sat-* (A + A + T + T), *vücūdım mülkin tārāc ét-* (A + A + F + T), *dāmen-i ḥimāyetige çeng ur-* (F + A + F + T), *toñuz ḳanı īmāndın artuḳ bol-* (T + T + A + T + T).

Sonuç

Çağatay Türkçesinin son zaman dilimine ait Hive Hanlığı Dönemi’ni anlatan *Şecere-yi Harezmsāhī* (1b-300a), söz varlığı içinde önemli bir yere sahip deyimler bakımından oldukça fazla örnek barındırır. Eserde, toplam 377 deyim varlığı tespit edildi. Bu deyimlerin 27’si isim grubunda, 350’si ise birleşik fiil yapısındadır. Sözdizimi yönünden bu 377 deyim istatistiği yapılacak olursa, veriler şu şekilde sıralanabilir: *Özne+fiil* yapısında 10, *nesne + fiil* yapısında 187, *yer tamlayıcısı + fiil* yapısında 75, *zarf + fiil* yapısında 4, *yer tamlayıcısı + özne + fiil* yapısında 4, *yer tamlayıcısı + özne + nesne + fiil* yapısında 1, *yer tamlayıcısı + nesne + fiil* yapısında 28, *yer tamlayıcısı + zarf + fiil* yapısında 8, *nesne + zarf + fiil* yapısında 21, *nesne + zarf + zarf + fiil* yapısında 1, *nesne + yer tamlayıcı + fiil* yapısında 6, *nesne + yer tamlayıcı + nesne + fiil* yapısında 2, *özne + nesne + yüklem* yapısında 3, *özne + yer tamlayıcı + fiil* yapısında 4, *özne + zarf + fiil* yapısında 3, *özne + zarf + özne + zarf + fiil* yapısında 1, *nesne + yer tamlayıcı + zarf + fiil* yapısında 3, *nesne + zarf + nesne + zarf + fiil* yapısında 1, *zarf + yer*

tamlayıcı + nesne + fiil yapısında **1**, *zarf + zarf + fiil* yapısında **2**, *yer tamlayıcı + yer tamlayıcı + nesne + fiil* yapısında **1** ve *yer tamlayıcı + zarf + nesne + fiil* yapısında **1** deyim.

Deyimler, kökenleri bakımından tasnif edildiğinde; *bütün unsurları Türkçe* **130**, *fiili Türkçe diğer unsurları Arapça* **125**, *fiili Türkçe diğer unsurları Farsça* **15**, *ilk unsuru Arapça diğer unsurları Türkçe* **14**, *ilk unsuru Farsça diğer unsurları Türkçe* **5**, *Türkçe + Arapça + Türkçe* yapısında **18**, *Türkçe + Farsça + Türkçe* yapısında **15**, *Arapça + Farsça + Türkçe* yapısında **7** ve *diğerleri* alt başlığında **24** deyim varlığından söz edilebilir.

Bilinmezliği ve sırları içinde barındıran *ölüm ve sonrası*, Türk dünyası metinlerinde bütün anlam incelikleriyle yer alır. *Şecere-yi Harezmsâhî*'de (1b-300a), *ölüm ve sonrasına ait*, farklı anlam inceliğine sahip **44** deyim varlığı bu yorumu destekler niteliktedir. Türkçe kökenli üç farklı deyim aynı anlamda kullanımı (*yüz kaytar-*, *yüz évür-*: *yüz ayur-*) Türkçenin anlam inceliğinden başka bir şey değildir. Yine *kısmî eşdeğerlilik* dediğimiz ses farklılıklarından doğan deyim sayısı (*yer bile yeksân ét-*, *yer bile hem-vâr ét-*, *yerge yeksân ét-*) da bir hayli fazladır. Türk dünyasında organ adlarıyla kurulan deyimler fazladır. Eserde 84 deyim; *baş*, *boyun*, *ciğer*, *dest*, *él*, *kadem*, *kol*, *köz*, *kulak*, *leb*, *til*, *yüz vb.* organ adları ve insan vücuduyla alakalı kavramlarla kurulmuştur.

Bu çalışmanın temel amacı; tarihî Türk lehçelerindeki güçlü deyim varlığına azıcık da olsa katkı sunmak; böylece Türk düşüncesinin deyimlere yansıyan anlam inceliklerini ortaya çıkarmaktır.

Şecere-yi Harezmsâhî'de Yer Alan Deyimlerin Listesi

A

açuk yüzli: Mütebessim çehreli, açık gönüllü. 106a/5

ad köter-: Şanını, namını yüceltmek. 127b/13

'adem cānibîğa sefer kıl-: Yokluk dünyasına gitmek, ölüme yolculuk yapmak. 14b/11

'adem sarı kêt-: Yokluğa, cehenneme gitmek. 92b/11

'adem yolîğa 'azm et-: Yokluk yoluna sürüklenmek, tükenişi hızlanmak. 14a/13

adl tarîkîğa şıdķ kademin koy-: Zulmü, kötülüğü bırakıp iyiliğe, adalete yönelmek. 61b/11

'afv kalemin yörüt-: Affetmek, suçluyu suçundan dolayı bağışlamak. 145b/10

'ahdm sındur-: Yemin bozmak, yemini yerine getirmemek. 109b/12

âhir tahtdm tahta tabütğa öt-: En üst makamdan tahta tabuta gitmek, ölmek. 14a/11

âhîret 'azmin kıl-: Ahiret yolculuğuna çıkmak, ölmek. 45b/7

âhîret mülkige kit-: Ölmek, dünya değiştirmek. 16a/10

âhîret yolın tut-: Ölüme hazır olma, ahirete yönelmek. 60b/7

'akl hidayeti: Akıl sağlığı, doğruyu yanlış seçebilme yetisi. 94b/6

aksakalları: Eren, ermiş. 270b/3

'âlem-i beķā bol-: Bu dünyadan, kalıcı olan ahiret alemine gitmek, ölmek. 38a/12

'âlem üyidin bidār bol-: (?) 85b/2

'âlemdin intikāl ét-: Ölmek, dünya değiştirmek. 27b/11

‘ālemdin öt-: Ölmek, dünya değiştirmek. 23b/15

‘ālemdin köz yum-: Ölmek, dünya değiştirmek. 26a/9

‘ālemğa vedā’ kııl-: Ölmek, dünya değiştirmek. 66a/7

‘amel bér-: Bir emri, vazifeyi yerine getirme görevine tayin etmek. 41b/6

‘amelni terk ét-: Bulunduğu makamı bırakıp başka makamda çalışmaya başlamak. 67a/17

arağa uruş tüşme-: Henüz dargınlık ve anlaşmazlığın ortaya çıkmaması. 37a/16

at koy-: Ad koymak, isimlendirmek 15a/7, 16b/9, 21a/9, (23 defa), atlarını harekete geçirmek. 121a/15, 275b/16

atasığa ‘āk bol-: Büyüklerine saygısı göstermemek, asi olmak. 38b/16

ayağ astıda kal-: Hor görülüp aşağılanmak, değer verilmemek. 79b

ayağ kıoya alma-: Harekete geçememek. 82a/7

ayağığa baş koy-: Af için alçalırcasına yalvarmak. 257a/6

ayağın tart-: Ayağını çekmek, sendeletmek. 244a/5

ayağın büse kııl-: Saygıyla eğilmek, selamlamak. 42b/9

ayağığa tüş-: Birine çok yalvarmak. 64b/16

B

baş bol-: Örnek olmak. 89b/15

baş çek-: Önyak olmak, liderlik etmek. 107b/11

baş çıkarama-: Korkudan hareket dahi edememek. 93b/9

baş éndür-: İşini halletmek için boyun eğmek; buyruk altına girmek. 124b/11, 142a/12

baş koş-: Bir işi başarmak için özveriyle çalışmak. 150a/1, 190a/7

baş köter-: Uzaklaşmak. 55a/12

baş yalağ ayak yalağ bol-: Başı ayağı çıplak, perişan durumda olmak. 161b/10

başdın ayakığıa: Tümü, bütünü, bir uçtan öbür uca. 209b/8

başığa kara kün tüş-: Sıkıntılı zamanlar yaşamak, kötü günlerden geçmek. 153b/5

beğā ‘ālemiğa ‘azm ét-: Ölmek, ahirete, sonsuzluk alemine gitmek. 187b/1

beğā ‘ālemiğa hıram ét-: Ölmek, ahirete yürümek. 106a/17

beğā ‘ālemiğa intikāl ét-: Ölmek, sonsuzluk alemine ulaşmak. 69a/8

bekā ‘ālemiğa kit-: Ölmek, sonsuzluk alemine ulaşmak. 65b/16

bél bağla-: Birine ya da bir şeye güvenmek, inanmak. 56b/17

bélimde kuvvet kalma-: Güçten düşmek, halsizleşmek. 151b/1

bister-i marazğa yıkıl-: Yatalak hasta olmak, ağır bir hastalığa yakalanmak. 106a/14

boyun egme-: Güçlünün buyruğuna uymayı kabul etmemek. 63b/6

boyun tavla-: Bir işi yapmaktan kaçınmak, yapmak istememek, reddetmek. 92a/8

boyun tolğa-: Bir işi yapmaktan kaçınmak, yapmak istememek, reddetmek. 16a/17, 140b/8, 141b/12, 172a/17, 177a/11

C

cān āfeti: Can belası; güzel. 286b/9

cān-bāzlıg ét-: Kurnazlık, hilecilik. 83b/13

cān bér-: Can vermek, ölmek. 18b/13

cān çek-: Cana kast etmek, öldürme girişiminde bulunmak. 16a/9

cān feda: İyi ve güzel şeyler, davranışlar, durumlar karşısında beğenmeyi, onaylamayı belirten söz.

cān havfıdın: Ölüm korkusu. 126b/11

cān havlıdın: Ölüm korkusundan doğan tepki. 100b/8

cān şarabı: Hayat bahşeden şerbet, iksir. 18b/5

cān şerbeti: Hayat veren şerbet, iksir. 44b/2

cān teslīm ét-: Can emanetini sahibine vermek, ölmek. 64a/9

cān vehmidin: Ölüm korkusu, kuruntusu. 181a/15

cāndın mahrūm kııl-: Yaşamsal imkanlardan mahrum etmek. 83a/14

cānga yet-: Bir sıkıntıya dayanamaz hale gelmek. 151a/6

cānı kaçdıni cizm eyle-: (Tedbirsizlikten) kendi canına kıymaya kast etmek. 107a/15

cānıga ihtiyār kııl-: (Bir şeyi) kendi canına tercih etmek. 84b/5

cānıga yét-: İmdatına yetişmek, çok zor ve tehlikeli anda yardım etmek. 57a/3

cānımdın ‘azīzrak tut-: Birisini kendi canından daha değerli tutmak, onun için kendi canından vazgeçmek. 15b/7

cānımmı tapşur-: Bir amaç uğruna varını yoğunu seferber etmek. 82b/12

cāy közlep kél-: Uygun zamanı beklemek; tevbirli olmak. 286b/14

cenāze oku-: Ölünün definden önceki tören merasimi. 78a/6

ciğerni ciğer digerni diger bil-: Dostunu, düşmanını ayırt etmek. 75b/12

cihān menzilige cihān birle vedā’ eyle-: Dünyaya bütün varlığıyla veda etmek, ahirete yönelmek, ölmek. 8b/16

cihāndın bar-: Ölmek, ahiret yurduna gitmek. 62a/10

cihānga vedā’ kııl-: Ölmek, ahiret yurduna gitmek. 14a/10

cihānnı kara kııl-: Dünyayı toz toprağa bulamak, görünmez durumda olmak. 92b/10

cilve kııl-: Görünmek, belirlemek. 113a/2

cilvege kirgüz-: Görünmek, belirlemek, gezinmek. 126a/15

çölge çık-: Evi barkı terk etmek, başını alıp gitmek. 170a/3

D

dāmen-i himāyetige çeng ur-: Makamca üstün olan birinin himayesine sığınmak, el açmak. 284a/6

dār-ı fenādın gülşen-i bekāga hīrām ét-: Gelip geçici yokluk aleminden cennet bahçesine gitmek. 28b/13

dārü’l-bekā ‘azmin tut-: Ahiret yurduna yönelmek, ölmek. 11a/16

dem ur-: Olmayacak ya da gücünü aşan bir konuda konuşmak. 21b/3, 84a/6, 132b/9, 182b/5

dest bér-: Ortaya çıkmak, meydana gelmek, zahir olmak. 2b/15, 141a/13, 262a/5

dest tap-: El bulmak, destek olmak. 141b/15

dest ü pā ur-: Çabalamak, mücadele etmek. 145b/6, 155a/8

devlet eyle-: Mutluluk saçmak, müjde getirmek. 125a/7

devlet ve nuşret du’āsın ét-: Mutluluk, iki dünya saadeti dilemek. 176a/13

devlet sāye-bānım başı üstige kııl-: Mutluluk, talih gölgesinde emniyette olmak. 140a/16

devletiga hālel yet-: Mutluluğuna huzuruna zarar gelmek. 6b/10

devletliĝ derecesiga yetkür-: Bürokraside görev almak. 96b/5

devletliĝ nişanın tileme-: (Ahlaksız kişiden) baht, mutluluk belirtilerini beklememek. 78b/3

devletni kötereme-: Mutluluĝu, huzuru kalıcı olarak sürdürememek. 97b/10

dimāĝiga yol tap-: Zihninden bir engele çözüm yolu bulmaya çalışmak. 84b/9

dost tut-: Dost edinmek. 39b/10, 68b/8

du‘ā al-: Kendisi için iyi dileklerde bulunulmak. 187a/12

dünyā muhabetidin köñül sat-: Dünyaya sırt çevirmek, dünya isteklerini arzulamamak. 241a/16

dünyāĝa meyl étme-: Dünyayı ahirete tercih etmemek. 44a/12

dünyādın bī-niyāz bol-: Dünyadan muradını kesme, dünyalık isteklerinden vazgeçmek. 83b/9

dünyādın öt-: Ölmek, ahirete gitmek. 10b/4

dünyāĝa kel-: Doğmak. 59a/17

dünyāĝa meyl kıлма-: Dünya nimetlerinden uzak durmak. 44a/12

dünyanı terk ét-: Dünyalık isteklerden vazgeçip uzlete çekilmek, kendini ibadete adanmak. 8b/9

E

ecel koyma-: Ölmesine izin vermemek, hayatta tutmak. 31b/17

ecel sipāhı tut-: Ecel askerinin (Azrail) canı teslim alması. 13a/14

ecel yetüş-: Ömrün sona ermesi, ölmek. 170a/4

ecel meyidin bī-hod bol-: Ölmek, can vermek. 96b/10

ecel şarābın iç-: Ölmek, can vermek. 96b/8

ecel şerbetin içür-: Ölmek, can vermek. 42a/7

ecel tıĝı: Ecel kılıcı. 14b/12

ehl-i imāndın sana-: Birini iman ehlinden saymak, ehli iman kabul etmek. 285b/17

élig aç-: Dilenmek, yardım dilemek. 128b/14

élig çek-: Bırakmak, uzaklaşmak, terk etmek. 144a/4

eşer koyma-: Belirti, iz bırakmamak. 131a/2

F

fenā bahrıĝa bar-: Yokluk denizine gitmek, ölmek. 135a/10

fenā bahrıĝa kéme sür-: Yokluk denizine gemi ile gitmek, ölmek. 11b/6

fenā girdābıĝa bar-: Sonsuzluĝa yuvarlanmak, ölmek. 138b/12, 139a/6

fenā girdābıĝa ĝarĝ bol-: Sonsuzluĝa yuvarlanmak, ölmek. 11a/13

fenā yilige kit-: Yokluk rüzgarına sürüklenmek, ölmek. 25b/10

fırşat ahtar-: Fırsatını, uygun zamanı kollamak. 155a/14, 165a/13

fırşat bérme-: Bir işi yapmak için uygun zaman ve koşulu vermemek. 102a/14

fırşat tap-/ıl-: Bir işi yapmak için uygun zaman ve koşulu kollamak. 7b/5, 145b/7

fırşat tile-: Bir işi yapmak için uygun zaman ve koşul için zaman verme, fırsat tanımak. 269b/10

G

günāhın tile-: Büyüklerden affını, bağışlanmasını istemek. 131b/1, 198a/1, 199b/16

günāh üzre günāh kıł-: Günah üstüne günah işlemek, çok kötü fiiller gerçekleştirmek. 270b/17

günāhın öt-: Birinin günahlarını, suçlarını bağışlamak, birini affetmek. 127a/3

günāh öz boynuğuzda dur-: Başkasının günahı kendi üzerinizde olsun! Başkasının günahını katlanmak. 219b/14

günāhlarıdın öt-: Günahlarından kurtulmak, bağışlanmak. 281b/8

güş-mäller ber-: Uyarmak, azarlamak, kulağını çekmek. 97a/17

ğaflet uykusıdın yat-: İdraksizlik, bilgisizlik, gaflet içinde olmak. 155b/15

ğafletde koy-: Çevresinde olup bitenlerin farkına varamayacak hale getirmek. 24b/9

ğafletde tap-: Çevresinde olup bitenlerin farkına varamayacak hale getirmek. 20b/4

ğayrıdın közni yum-: Sevgiliden, sevdiğinden başkasını görmemek, sevgiliye, sevdiğine sadık olmak. 56a/11

ğayret etegin himmet kemerige üstüvār kıl-: Gayret eteğine azimle sıkı sıkıya bağlanmak. 74a/10

ğazab tığıdın zār ol-: Öfke kılıcından inlemek. 196b/16

H

ħakḳ rahmetiğa kēt-: Allah'a ulaşmak, ölmek. 16a/11

ħakḳ rahmetiğa vāşıl bol-: Allah'a ulaşmak, ölmek. 106b/16

ħakḳ rahmetiğa yēt-: Allah'a ulaşmak, ölmek. 18a/17

ħakḳğa cān teslīm ét-: Can emanetini Allah'a geri vermek, ölmek. 64a/9

ħāl tili: Konuşma yoluyla değil hal ve duruşun ifade ettiği anlam, uyandırdığı etki. 5b/5

ħasret āğuşın aç-: Kavuşmayı istemek. 132a/7

himmet kemerin baġla-: Arzu ve isteklerini sınırlamak. 98a/1, 238a2

ħ'or tut-: Birine karşı incitici, kötü davranışta bulunmak. 63b/5

I/İ

ışlāhğa kirme-: Barişa, anlaşmaya yanaşmamak. 230a/12

ıztırār kademın ur-: Mecburi hareket etmek, kaçmak. 192a12

ictihād kemerin baġla-: Bir kişi hakkında görüş bildirmekten kaçınma, hükme varmamak. 132b/3

ih̄timām körgüz-: Özen göstermek, dikkate almak. 76b10143a/7

ik̄bāl ḳolıdın cām iç-: Baht güzelinin elinden şarap içmek; manevi yüksekliğe ulaşmak; cennete kavuşmak. 96b/9

ik̄bāl sermayesi: Mutluluk serveti, saadet hazinesi. 9a/9

imdād va'desin ét-: Birine ya da bir kavmin ordusuna yardım isteme ruhsatını vermek. 78b/4

'inād yolıdın ḳaytar-: Yanlış, kötü yoldan döndürmek, kurtuluşa erdirmek. 267b/7

iş üstüde dur-: Bir işe önem vermek, o işle yakından ilgilenmek. 157a/10

'işret bezmin tüz-: Yeme içme, eğlence meclisi düzenlemek. 107a/6

iḫā'at belin baġla-: Birinin kendisine yardımcı olacağına inanıp ona güvenmek, güvene bağlı itaat. 23b/12

iḫā'at yüzün ḳoyma-: İtaat etmemek, başına buyruk olmak. 142a/5

i'tibār étme-: Değer ve saygı göstermemek. 115a/3

iz kēs-: Birinin yolda kalan ayak izlerine baka baka ilerleyip gittiği yeri bulmaya çalışmak. 81b/15

izhār ét-: Göstermek, ortaya çıkarmak. 140b/8, 163b/15 (5)

K

qādem koy-: Hareket etmek, ayak basmak, yerleşmek. 115a11, 266a13, 252a15 (2 defa)

qādem koyma-: Hareket etmemek, ayak koymak, yerleşmek. 62b/6, 99a/4, 99b/9, 100a/14

qādem tart-: Ayak basmak; adım atmak, hareket etmek; gitmek. 138a/9, 268a/1

qādem oğurla-: Ayak izlerini belli etmemek, gizlice hareket etmek. 190b/4

qādem ur-: Hareket etmek, ayak basmak, yerleşmek. 170a5

qādemlerin yetkür-: Gelmek, varmak. 105b/9.

qādemini çekme-: Vazgeçmemek, ısrarını bırakmamak. 115a/4

qālem bolup tüş-: İki ya da daha çok nesnenin bir araya gelip kalem gibi düz şekilde aşağı yönlü hareket etmesi. 137b/3

qālemğa kél-: Yazmak, kayıt altına almak. 26b/3

qān tōk-: Yaralamak ya da öldürmek. 7a/15, 16a/8, 85a/7

qānları öz boyunlarığa (bol)-: Bir suçun, eylemin sorumluluğunun kendine ait olması. 220b/9

qānın al-: Bir kimsenin öcünü almak, cana karşı can istemek. 25a/4

qāra māl: Büyükbaş hayvan. 224b/14

qāra tofrağını maqām kıl-: Toprağa gitmek, ölmek. 96b/10

qārasın kör-: İnsanları, halkı seçebilecek mesafede olmak. 238b/12

qārar tut-: Bir şey üzerinde karar kılmak, karara varmak. 11a/14, 61b/9, 88a/10 (14 defa)

kefenlerin boyunlarığa sal-: Her an ölüme hazır durumda, ölümü göze almak. 276b/3

qol tart-: Elini çekmek, vazgeçmek. 52a/9

qol ur-: El sürmek, dokunmak. 250b/2

qol uzat-: El uzatmak, yardımcı olmak, destek vermek. 73a/6

qoldın bérme-: Fırsatı kaçırmama; değerini bilmek. 71b/7

qoldın çıkar-: Birini elden çıkarmak, birisinden fayda sağlayamayacağını düşünerek vazgeçmek. 103a/17

qolğa tüş-: Eline düşmek, ele geçmek, esir düşmek. 40b/7, 46b/13, 49a/7, 67b/5

qolğa kir-: Destek vermek, yardım etmek. 83a/15

qollarıdın bér-: Tedbiri elden bırakmamak, tedbirli ve temkinli davranmak. 171b/3

qollarıdın al-: Ellerinden almak, kurtarmak. 275a/7

qollarıdın tile-: Birinin mahiyetindekilere destek olmak için izin talep etmek. 275a/7

qollarıdın kutul-: Birinden kaçmayı başarmak. 170a/2

qollarığa tüş-: Eline düşmek, yakalanmak, esir düşmek. 38b/17

kōksin buğday kibi çāk ét-: Hasret ve üzüntüye bağlı kalp kırıklığı. 186b/4

kōjül yol(u): Muhabbet, sevgi yolu 107a/14

kōjülni bağla-: Karar vermek, kararlaştırmak. 236b/5

kōjül şād et-: Memnun etmek, kalbini hoşnut etmek. 251a/9

kōjli zulmğa māl ér-: İçinden kötülük geçirmek, kötü düşüncelere sahip olmak. 61b/10

könlide cāygır bol-: Birinin gönlünde yerleşip kalmak, iyice yerleşmek, iz bırakmak. 124b/15

könlığa harāblığ sal-: Gönlünü yıkmak, perişan etmek. 185b/16

köñüllerge ma'kul ér-: Vicdana uygun karar, bir şeyden tatmin olmak. 90a/16

köñüller(i) rām bol-: Birine bağlanmak, emri altına girmek. 96b/6

köñülleridin kīne ve küdüretni köter-: Göñüllerden kin ve kaygıyı gidermek, göñülde bir şeyi açıklığa kavuşturmak. 250b/3

köñüllerige hirās yol tap-: Yüreklerine korkunun yer etmesi, huzursuz olma durumu. 110b/6

köñüllerni muñ' eyle-: Kalpleri yumuşatmak, kalpleri rahatlatmak. 96b/6

köñülleriga ru'b u hirās istilā tap-: Korku ve endişenin kalplere yer etmesi, korkunun ve endişenin esiri olmak. 171a/12

köñülni bağlama-: Severek bağlanmamak, içten sevmemek. 236b/5

köñlige kozğalan sal-: Gale yana gelmek, göñlün coşması, bir işi coşkuyla yapma girişiminde bulunmak. 155a/10

köñlin al-: Gönlünü almak, sevindirmek, memnun etmek. 45a/12

köñlin avla-: Gönlünü avlamak, hoş davranışlarla gönlünü kazanmak, ikna etmek. 139b/14

köñlüñni şikār éyle-: Gönlünü avlamak, razı etmek, ikna etmek. 159a/7

köñlin mesrūr it-: Memnun etmek, kalbini hoşnut etmek. 45a/2

köñül sat-: Gösterdiği ilgi ve alakayı kesmek, yüz çevirmek. 214a/16

köñüllerin birbirlerige muvāfiğ ét-: Denk hâle getirmek, uygun hâle getirmek, yaratılmak. 63a/10

köz tut-: Gözetlemek. 116b/13

köz tutma-: Ummamak, beklememek, ümit bağlamamak. 78b/12

köz yaşlarıdın yerge muldur tök-: Gözyaşı damlalarının yere çığ gibi dökülmesi. 205a/5

köz yum-: Başkasını görmemek, bir kişiye sadık olmak; kusurları görmezden gelmek, görmemiş gibi davranmak. 56a/11, 203b/8

közi katl eyle-: Göz bakışının etkileyciliği. 286b/8

közler dürr tök-: Gözlerden inci gibi yaş akması. 139a/2

közleridin yaş ornığa kan aq-: Acıklı bir durum karşısında gözlerden yaş yerine kan akması, büyük bir üzüntünün içerisinde bulunmak. 153b/6

közini münevver kıl-: Kavuşulan sevinçli gün, sevindirici olay; göz aydınlığı. 258b/12

közni gayrıdın yum-: Başkasıyla ilgilenmemek, tek kişiye sadık kalmak. 56a/11

kulak salma-: İtaat etmemek, dinlememek. 88b10, 171b/7, 179a/7 (3 defa)

L

laqab tap-: Bir kimseye onun bir özelliğini belirtecek bir ad vermek. 25b/4

lebidin cān şerbeti aq-: Dudağından hayat pınarı akmak; söyledikleriyle karşısındakine hayat sevinci katmak. 44b/2

M

makām tut-: Yerleşmek, yer edinmek. 112a/3

maqsad yolığa 'azm ét-: Hedefleri doğrultusunda azimle çalışmak, çabalamak. 171a/14

menzil tut-: Yerleşmek, yaşamak, yurt tutmak. 57b/14, 65a/10, 65b/4 (5 defa)

merhamet sāyesin sal-: Merhamet kanatları altına almak, şefkatle davranmak. 111b/3

muḥabbet bünyādı muḥkem bol-: İki kişi ya da belirli topluluk arasında, sevgi bağının kuvvetlenmesi, ülfetin artması. 19b/11

muvāfaqat yolıdın azğur-: Uzlaşma yolundan çıkmak, uzlaşmayı bozmak. 168b/11

mülk aç-: Yer, yurt sahibi yapmak; yurt edinmek. 48b/10

N

naẓar ét-: İlgisini esirgemek, dikkate almamak. 114b/16

naẓar-ı i'tibārğa élme-: Dikkate almamak, görmezden gelmek. 71a/1

naẓarlarıdın ötker-: Birinin bir şeyi görmesine engel olmak, gizlemek. 135a7

O/Ö

otğa secde ét-: Ateşe tapmak. 7b/7,8

ot koy-: Ateşe vermek, yakmak. 110b2

otğa yaq-: Ateşe atmak, yakmak, yok etmek. 38b/2

ömr fırsat bér-: Ömür izin verirse, hayat müsaade ederse. 22a/13

'ömr kör-: Dünyada kalınan zaman aralığı, yaşam süresi. 106b/8

'ömr ötker-: Dünyada geçirilen süre, yaşam süresi. 12b/16

'ömr ü devleti tüken-: Hayat ve mutluluğun sona ermesi. 98b/2

ömri aḥīrğa yét-: Ömrünü tamamlamak, vefat etmek. 29b/7

'ömri zevālğa yét-: Ömrün sona ermesi, vefat etmek. 98b/1

'ömriniḡ mülkini ḥarāb ét -: Ömür sermayesini tüketmek, ölmek. 61a/7

'ömrler yaz bol-: Hayat mutluluğu, hayatta mutlu olunan dönem. 19b/1

'ömrleri fenā yilige kêt-: Ömürlerin yokluk rüzgârına savrulması, ölmek. 25b/10

'ömür tap-: Dünyada kalınan zaman aralığı, yaşam süresi. 12a/13

öz işleriniḡ tüzligige muḳayyet bol-: Kendi işlerinin yolunda gitmesini sağlamak, işlerinin kötüye gitmesini engellemek. 99a/8

öz nefsin sat-: Nefsin isteklerinden vazgeçmek, nefsi kontrol altına almak. 84a/6

özini sakla-: Kendine hakim olmak. 88a/2

özlerin kenāre tut-: Bir görevin sorumluluğunu üzerine almaktan kaçınmak, isteksiz davranmak. 141a/15

özlerin keyin çek-: Kendine hakim olmak, bir durum karşısında nefsi dizginlemek. 121a/1

özlerini keyin tart-: Kendine hakim olmak, kendi menfaatine olacak bir durum karşısında nefsin isteklerine uymamak. 136b/2

özlerin taşla-: Kendi bedenini dışarı yönlü harekete geçirmek. 189b/16

özlerin ur-: Düşmanla canı pahasına çarpışmak, vuruşmak. 153b/4

özün atdur-: Kendisini kaptırmak, bir şeyin etkisinden kendini kurtaramayacak duruma düşmek. 86a/2

özün esir kıl-: Halkın esenliği için kendi isteklerinden vazgeçmek. 84a/14

özün me'zül ét-: Kendi kabuğuna çekilmek, sessizce beklemek. 131a/5

özün tanıma-: Kendi kimliğini gizleme, karşı tarafa kimliğini belli etmeden uzaklaşmak. 162a/15

özni āsūde kııl-: Kurtuluşa ermek, rahat etmek. 56a/11

özni bende kııl-: Halkın mutluluğu, selameti için kendi canını yok saymak. 84a/14

R

raḥmet yetme-: Yağmurun yağmaması, ulaşmaması, susuz kalma durumu. 171a/1

riḥlet kösin ur-: Ölüm davulunun çalması, ölmek. 14a/6

S/Ş

sāḥil-i necātğa çık-: Güvenli yer, kendini güvene almak. 68a/7

salṭanat sür-: Tahta kalma süresi. 14a/3, 31b/15

saye-i ‘adālet sal-: Adalet gölgesini etrafa yaymak, adalet dağıtmak. 201a/4

şebāt maḳāmıda tur-: Emir elinin buyruklarına uymak. 122a/13

sehl-i fırsatda ābād bol-: Sonsuz fırsat çeşitliliğine sahip olmak. 200b/17

şıdḳ ḳademini koy-: Doğruluk adımını atmak, herhangi bir işe iyi niyetle başlamak. 61b/11

silk-i izdivācığa çek-: Gönül birlikteliğini resmiyete kavuşturmak, evlenmek. 62b/11

sözleride şādıḳ bol-: Verdiği söze uyan, özü sözü bir. 234a/5

sözleride rāstlıḳ bol-: Verdiği söze uyan, özü sözü bir. 271a/17

sözidin nişān ḳalma-: Sesi soluğu kesilmek, ölmek. 14b/13

sözlerini ḥāhlama-: Birinin sözlerini dikkate almamak, göz önünde bulundurmamak. 203b/12

sözümün çıkma-: Birinin isteklerine kulak vermek, o ne derse onu yapmak. 63a/15

şulḥ kııldur-: Barıştırmak. 55a/9, 58b/4, 74b/8 (7 defa)

şehādet derecesin tap-: Şehitlik mertebesine ulaşmak, şehit olmak. 69a/12

şikest tap-: Birine karşı üstünlük sağlayamamak, yenilmek. 26b/8, 28a/16, 29b/16 (62 defa)

şöhret tut-: Çok tanınmak, duyulmak; nam salmak. 112a/10

T

taḥt-ı taşarrufığa kirgüz-: Birinin iradesi altına girmek. 236b/13

taḥrīr silkige çek-: Kayıt, tescil defteri, vergi yükümlülerinin sayısı. 4b/8

taḥ at-: Günün doğmaya başlaması. 180b/15

taḥ nişān bér-: Günün ışmaya başlaması. 181b/3

teng-dil bol-: İçi sıkılmak, yüreği darlanmak. 161a/10

te‘addi ḳolın uzat-: Birisine kötü fiilde bulunma, zulüm etmek. 54a/11

temkīn ḳademini tépretme-: Ölçülü davranmak, ağırbaşlı, ihtiyatlı davranmak. 122a/13

til aç-: Sohbet etmek, samimi bir şekilde konuşmak; konuşmaya başlanmak, dillenmek. 6a/3, 15a/12, 43b/9 (4 defa)

til çıkar-: Dillenmek, çekinmeden konuşmak. 15a/13

til tut-: Bir şeyi söylemekten kaçınmak, sonunu düşünmeden ileri geri konuşmaktan kaçınmak; düşmanı yakalayıp öldürmek. 220a/14, 238b/1, 238b/3

tirig sakla-: Birinin canını bağışlamak, onu affetmek. 33b/16

toḫuz ḳanı imāndın artuḳ bol-: Birinin inançsızlığının imanını bastırması; günahlarının sevaplarından fazla olması. 50a/6

tirig tut-: Birisini canlı yakalamak. 140b/8

toğrı yoldın çıkar-: Doğru yoldan çıkarmak, azgınlığa düşmek. 155a/1

turğay tile-: (?) 186a/12

tuş tuşdın: Her bir taraftan. 162b/11

tüş kör-: Düş görmek, rüya görmek. 205b/13

tüz yoldın az-: Doğru yoldan ayrılmak, azgınlığa sapmak. 265b/16

U/Ü

'ubüdiyyet tofrağın öp-: Kulluk etme, birine aşırı derecede bağılı olmak. 43b/7

uyku al-: Uyumak, dinlenmek. 79b/11

uykuğa bar-: Uyumak, uykuya dalmak. 12a/5, 284b/9

uykunı közlerige harām ét-: Dertten sıkıntıdan uykusuz kalmak. 272a/3

ün tart-: Herkesçe duyulur, bilinir hâle gelmek. 113b/10

V

vağan tut-: Bir yeri kendine yurt edinmek. 44a/3, 91b/12

vefat tap-: Ölmek. 47b/10, 54b/15, 58b/1 (68 kez)

vücüd 'ālemiğa kél-: Doğmak, dünyaya gelmek. 70b/7

vücüdım mülkin tārāc ét-: Birine türlü türlü eziyet etmek, sıkıntı çekmesine sebep olmak. Hayatı yaşanmaz kılmak. 63a/8

Y

yarım köñüllik: Dünyasından geçmiş, hayata küsmüş, yaşama isteğini yitirmiş, bezgin, gönlü kırık. 87a/13, 138a/2, 194b/10

yasa tüzet-: Yasayı ıslah etmek, düzeltmek. 35a/7

yazukın bağışla-: Affetmek, bağışlamak. 108b/4

yer öp-: Bir büyüğün katına çıkıldığı zaman ve oradan ayrılırken, saygı gösterisi olarak yere kapanmak. 116b/10, 127b/1, 262b/13

yer bile yeksān ét-: Yerle yeksan etmek, yerle bir olmak, temeline kadar yok olmak, tamamen ortadan kalkmak. 196b/7

yer bile hem-vār ét-: Yerle yeksan etmek, yerle bir olmak, temeline kadar yok olmak, tamamen ortadan kalkmak. 166a/10

yerge yeksān ét-: Yerle yeksan etmek, yerle bir olmak, temeline kadar yok olmak, tamamen ortadan kalkmak. 255b/5

yerneñ küresini tut-: Cesameti, tüm dünyayı kaplamak. 149a/9

yétmiş iki til bile dīnga da'vet kııl-: Bütün insanları dine davet etmek, kurtuluşa kavuşmaya çağırarak. 10a/9

yol ağırlığı: Yol hesabı, tahmini uzaklık. 295b/7

yol tap-: Yol almak; sebep olmak; çözüm şekli ortaya koymak. 70b/17, 84b/9, 95a/17 (6 defa)

yoldın çıkar-: Kötü yola düşürmek, taşkınlıkta ileri gitmek. 88b/4

yoldın az-: Yoldan çıkmak, kötü yola sapmak. 13b/15

yolğa 'āzim bol-: Yola çıkmaya niyet etmek, yola çıkmaya hazırlanmak. 197a/14

yolğa kél-tür-: Yola girmek, istenen biçime getirmek, düzeltmek. 142a/4

yolğa sal-: Uğurlamak, göndermek, yolcu etmek. 270b/2

yolğa tüş-: Yola çıkmak, yol almaya başlamak. 40b/10, 145a/8

yollarıdın çıkma-: Vefa göstermek, taşkınlıkta bulunmamak, dürüst davranmak. 20a/5

yörüş kııl-: Saldırmak, hücum etmek. 27b/75, 33b/13, 34a/5 (12 defa)

yüz ayur-: Yüz çevirmek, ilgiyi kesmek. 163a/17

yüz évür-: İlişkiyi kesmek, muhatap almamak. 188a/8

yüz kaytar-: İlişkiyi kesmek, muhatap almamak. 161b/4, 198a/10, 200b/11 (7 defa)

yüz koy-: Yönelmek. 102a/12, 108b/6, 124a/6 (39 defa)

yüz sürt-: Büyük sevgi, saygı gösterilen birinin eşiğine, ayağına doğru yüzünü yere sürercesine eğilmek. 131/a17

yüzlerige aç-: Yüzlerine söylemek. Bir tasarıyı, planı açıklamak. Kamuoyunu haberdar etmek. 85a/12

yüzim yokdur: Birinden, yeni bir şey istemekten utanmak. 105b/8

yüzünü kara eyle-: Yaptığı bir iş ya da davranışla birini utandırmak, mahcup duruma düşürmek. 82a/15

Z

zewālga yüz koy-: Yok olmaya yüz tutmak, ortadan kalkmak. 171b/16

zorlık kolın uzat-: Zorluk çıkarmak; fakir fukaraya eziyet çekirtmek. 176b/4

Kaynaklar

- Abik, A. D. (2004). Nevâî'nin üç eserindeki deyimlerin Farsça ile karşılaştırılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 13, 1, s. 211-222.
- Aksan, D. (2015). *Türkçenin söz varlığı*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1991). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 2*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Çevik, G. (2018). *Şecere-yi Harezşâhî [200a-300b] giriş, transkripsiyonlu metin, inceleme, dizin-sözlük, tıpkıbasım*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Dinç, A. (2018). *Şecere-yi Harezşâhî [101a-200b] giriş, transkripsiyonlu metin, inceleme, dizin-sözlük, tıpkıbasım*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Gedik, S. (2013). Çağatayca Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi'nde deyimler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 10, 1, s. 59-86.
- Gencan, T. N. (1983). *Dilbilgisi*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Ildırı, N. (2017). Son dönem Çağatay şairi Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nın söz varlığı ve deyimler. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12/2, s. 129-147.
- Kaplan, M. (1987). *Türk milletinin kültürel değerleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kara, M. ve Karadoğan, A. (2004). *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi deyimler sözlüğü*. Ankara: Çağlar Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dilbilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karadoğan, A. (2004). Türk lehçeleri arasındaki yapı eş değerliliği ve yalancı eş değer yapılar. V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, s. 1591-1604.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1997). *Çağatay edebiyatı*. İslam Ansiklopedisi (MEB Yayınları). C 3, s. 270-323.

- Ölmez, Z. (2003). Çağatayca yardımcı eylemler ve deyimler üzerine. (haz. Aysu Ata-Mehmet Ölmez). *Mustafa Canpolat Armağanı Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu*, s. 119-133.
- Rahmetullayev, Ş. (1978). *Özbek dilinin açıklamalı deyimler sözlüğü*. Taşkent: Okutuvçu Yayınları.
- Subaşı U. L. (1991). Deyimleşme ve Türkçede deyimleşme dereceleri. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 29-39.
- Tekin, F. (2011). Hanlıklar dönemi Çağatay edebiyatı, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Litarature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, s. 1843-1850.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Turan, A. S. (2008). Deyim kavramı üzerine notlar-I. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 18, 2, s. 91-98.
- Türkçe Sözlük* (2011). 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yeni, E. B. (2018). *Beyânî-Şecere-i Harezmsâhî [1b-102a] (dil incelemesi-metin-dizini-tpkibasım)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Yeni, E. B. (2018). Şecere-i Harezmsâhî'nin yazım ve ses özellikleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(3), s. 1456-1471.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk lehçelerinin karşılaştırmalı dilbilgisi*. İstanbul: Cem Yayınları.

Extended Abstract

In this study, we examined the idioms in *Şecere-yi Harezşâhî* (1b-300a) of the late Chagatay Turkish works. The work, which describes the period before the foundation of Uzbekistan is a first-hand historical work. In addition to the powerful poets who continued the Nevayi tradition during the Khanate of Hive, also draws attention to the presence of important interpreters and chronicler. Beyani (1858-1923), to gain an important place developed under the leadership of Mûnis and Agehî history writing from them. Beyânî, in *Şecere-yi Harezşâhî*, took as an example Mûnis began writing and died because of Agehî completed *Firdevsü'l İkbâl's* content structure. This situation the declaration states in the content of the work itself. In addition, the verse pieces have great in the work similarities to with *Firdevsü'l İkbâl*.

Şecere-yi Harezşâhî is a book first-hand neutral monarch pedigree. Besides the work, being a history book contains a rich presence of promise. In the work; that stand out at first Hive state organization, economic pursuits, demographic structure, cultural life, geographic information, development activities are the cultural elements.

In *Şecere-yi Harezşâhî*, is remarkable the number of phrases that reflect the broad knowledge experience of the society and enable it to present its wish more effectively. Turkish communities who lived together for centuries in the world of tuk effectively and using the subtleties of the language to reveal the common world of emotion idioms gained the importance of being the subject of this study.

In the study of idioms in terms of structure, was based on his classification by Zeynep Korkmaz (Korkmaz, 2007, p. 837-861). Idioms have been classified first in terms of syntax and then in terms of their origins. Finally, the idioms are given in alphabetical order with their meaning.

In the work (1b-300a) were identified a total of 377 idioms. 27 of these idioms are in the noun group and 350 are in the compound verb structure. İdioms, have been classified in terms of origins we can be mentioned speak of the existence of the statement when all the Turkish elements 130, the actual Turkish, Arabic, other elements 125, the actual Turkish, Persian and other elements 15, the first element, Arabic other Turkish elements 14, the first element 5 other elements of Turkish Persian, Turkish + Arabic + 18 in the structure of Turkish, Turkish + Persian + 15 in the structure of Turkish, Arabic + Persian + Turkish in the structure of 7 and the others are sub-title 24.

The death and its aftermath, which contains obscurity and secrets, take place in the Turkish world with all the subtleties of meaning. The existence of 44 idioms in the work, supports this interpretation belonging to *death and its aftermath*, with different meanings. In the Turkish world, there are many idioms established with organ names. 84 idiom in the work; *head, neck, liver, hand, foot, arm, embers, ear, lip, tongue, face etc.* it was founded with organ names and concepts related to the human body.

The main purpose of this study is to contribute a little bit to the strong idiom presence in the historical Turkish dialects, thus revealing the subtleties of meaning reflected in the idioms of Turkish thought.